

О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Генеральний підскарбій Яків Маркович

Яків Маркович народився 7 жовтня 1696 р. (за старим стилем) у сім'ї знатного військового товариша Андрія Марковича. 1709 р. його батько став глухівським сотником, а 1714 р. з волі Петра I призначений лубенським полковником "за вірні служби, надані під час зради Мазепи", серед яких найвагомішою була доставка листів російському послу в Стамбулі "за часів перебування шведського короля у Малоросії". Протягом 1729—1740 рр. Андрій Маркович обіймав уряд генерального підскарбія. 1736 р. Ганна Іоанівна надала йому звання дворянина, а, звільняючись у абшит (відставку), він отримав чин генерального обозного.

Успішна кар'єра батька забезпечила добрі стартові можливості сину. Службу він розпочав у 1714 р. бунчуковим товаришем. Протягом 1721 та 1724—1725 рр. в разі відсутності батька внаслідок участі у походах його призначали лубенським наказним полковником. Під час слідства у справі П. Полуботка в Україні петровський емісар Олександр Рум'янець використав Якова Марковича для виконання важливих доручень, з чим останній успішно справився. В 1725—1727 рр. Яків перебував у Гілянському поході. Із заснуванням у 1736 р. Генеральної лічильної комісії він став її членом, а після повернення із Хотинського походу у 1739 р. був призначений до вказаної комісії "малоросійським першим членом та до третейського суду для припинення тяжоб".

1740 р. після відставки батька з посади генерального підскарбія до затвердження у 1741 р. на цьому уряді М. Скоропадського він "за вибором старшини генеральної та інших чиновників до того рангу був піднятий". Старшина направила його у складі депутації Гетьманщини на коронацію Єлизавети Петрівни, де він виголосив вітальну промову.

Згодом за указом Сенату Я. Маркович став кандидатом "на першу вакансію генерального або полковницького чину". Очікуючи уряду, Маркович багато років засідав у Генеральному суді, зокрема 4 роки "за призначенням гетьмана Розумовського". Не дочекавшись бажаної посади, 1757 р. "по старості і слабкості здоров'я" він звернувся до Розумовського з проханням звільнити "від усіх служб", а 1762 р. отримав іменний указ "про звільнення у відставку підскарбієм генеральним"¹⁻².

Яків Маркович був високоосвіченою людиною. Він навчався у Київській академії і привернув увагу її тодішнього ректора Ф. Прокоповича, з яким листувався до смерті просвітителя. Маркович володів латинською та єврейською мовами настільки досконало, що здійснював переклади філософських та релігійних творів, латиною складав проповіді та вітальні вірші, польською писав листи, знав німецьку, напередодні свого 33-річчя почав вивчати французьку. До нас дійшли відомості про те, що молодий Маркович умів грати на клавиркордах³.

Перебуваючи в Петербурзі і Москві, він відвідував театральні вистави, вечори у Петра Апостола, де читалися "фабули" драматичних творів, слухав супроводжувані демонстрацією дослідів лекції відомих

професорів, навідувався до Ф. Прокоповича, у колі прихильників якого вечорами велися філософські диспути.

Протягом усього життя він збирав книги і, зрештою, мав велику бібліотеку. На 8 липня 1729 р. в ній було 340 примірників⁴. Маркович купував книги у Бреславлі і Гданську, Кенігсберзі і Києві, Санкт-Петербурзі і Москві. Книги настільки органічно увійшли в його життя, що, навіть вирушаючи у Гілянський похід, він узяв 31 фоліант. Виявляв Я. Маркович інтерес і до періодичних видань. Спочатку він позичав французькі газети у Д. Апостола, а потім їх випишував із Парижа та Амстердама.

Бунчуківий товариш цікавився й медичними питаннями. У його записках часто зустрічаються народні та професійні рецепти лікування багатьох хвороб. У 40-х роках він разом із московським компаньоном Майєром заснував у Глухові аптеку. Незважаючи на природну хазяйновитість (Маркович мав міцне господарство, яке постійно примножував), він не прагнув отримати з нього великі прибутки. Так, він відмовився від пропозиції Майєра вкласти додатковий капітал для продажу через аптеку ласощів, цукерок і вина⁵. Не позбавлений він був і філантропії. У Сваркові Маркович відкрив безплатну лікарню для хворих на венеричні хвороби, яку заповів утримувати і своїм нащадкам.

З 1716 р. Яків Маркович, за прикладом свого тестя чернігівського полковника П. Полуботка, вів хроніку найважливіших подій суспільного життя, яка з 7 березня 1723 р. переросла у "Щоденні записки", котрі велися аж до 1767 р., поки автор не осліп, хоча ще деякий час намагався продовжувати записи, які сьогодні є одним з найцінніших історичних джерел тієї епохи.

Автор даної розвідки, використовуючи насамперед інформацію "Щоденних записок", зосереджує увагу на відтворенні політико-культурного обличчя Якова Марковича як представника української політичної еліти.

Однак спочатку зазначимо, що у XVIII ст. українська старшина продемонструвала світу високі зразки політичної культури. Серед них виділимо такі події та явища, як визвольна акція І. Мазепи та його система державотворення, спроба П. Орлика підвести правову основу під політичні, владні взаємини провідних політичних суб'єктів суспільства, республіканські орієнтації старшинської спільноти у часи домінування монархізму в Європі, практика поділу влади К. Розумовським тоді, коли відповідні ідеї Ш. Монтеск'є лише опановували думками європейських просвітителів-раціоналістів.

На жаль, подібні прояви політичної культури не зуміли протистояти тиску Російської імперії на Гетьманщину, оскільки, за формулюванням А. Марковича, "сила перебувала на боці першої"⁶⁻⁷. Поступово дедалі ширші кола української старшини втрачали орієнтації партиципаційної політичної культури та набували орієнтації у межах культури підданих. (Типологію запозичено у Б. Цимбалістого)⁸. Їх представником був Яків Маркович.

У структурі його політичної культури в першу чергу виокремлюються знання про політику. Вони ґрунтувалися насамперед на "Політиці" Арістотеля і постійно поповнювалися виписками із збірників законів, історичних документів, творів відомих істориків, безіменних описів іноземних держав — від Швеції до Абіссинії, від Іспанії до Японії. Серед названих Марковичем книг з власної бібліотеки та окремих творів із бібліотек його друзів зустрічаємо "Саксонське зеркало", Литовські статuti, "Війну домову" С. Твардовського, історію Польщі у 3-х томах, історію Карла XII, історію Королівства шведського у 4-х томах, Ролленову "Історію Риму" у 2-х томах, історію європейських воєн, історію церкви, історію Сибіру, Юстиніанову "Історію", праці "про останню революцію перську", "про древню Грецію", про Японію та "Турецьку державу".

У його щоденнику ми знаходимо виписки із газет про поточні політичні події в Європі, насамперед про ті, що відбувалися у сусідніх державах, зокрема в Польщі. А з 1733 р. до глибокої старості Маркович регулярно знайомився з усіма європейськими та світовими подіями, про які розповідали паризькі та амстердамські газети.

"Щоденні записки" дають змогу виявити, що саме цікавило їх автора в потоці політичної інформації. Під час Гілянського походу він дізнається про Донське військо, Бухару і Хіву. 1729 р. у Москві від купців він отримує інформацію про Китай. Марковича насамперед цікавили інститути державної влади, порядок легітимації осіб, наділених верховною владою, характер взаємин між провідним станом суспільства і главою держави, між завойовниками та аборигенами.

Так, із розповіді старого донця Маркович виділяє таке: "...4) отаман у Черкаську головний Андрій Іванович Лопатін, за указом государя поставлений; 5) У станицях самі між собою, кого хочуть, постановляють своїми отаманами"⁹. Що ж до країн, розташованих за Каспием, то Маркович дізнається, що "бухарці подібно калмикам живуть, і оскільки кожний у них з ханом, володарем їхнім, за брата поводить, то через таке безстрашшя завжди міжусібне різноголосся"¹⁰, що "у Хіві і у Бухарі тепер два хани, через що у них міжусібна війна", що "у Бухарі є шляхта, схожа до мура, котра хана і постановити і скинути спроможна, але із шляхетських сімей хан не обирається", що "бухари межують з Індійською державою, у якій імператором Могол, що під своєю владою кілька імперій утримує, вірою магометанин, і жителів більше магометан, а не ідолопоклонників".

Однак переважна частина нотаток присвячена інформації про внутріполітичне життя як Гетьманщини, так і в цілому імперії. Це повідомлення про персональні зміни у владних інститутах: "бачив указ за підписом її Величності, у якому сказано, що гетьман граф Розумовський звільнений від чину гетьманського, а на місце його запроваджена колегія Малоросійська";¹¹ про події значної політичної ваги: "кажуть, що Запорожці присягали на вірність Государині нашій і з Нової Січі на Стару перейшли"¹²; про фінансово-політичні взаємини: "від Рудановського у розмові чув, що до Колегії (першої Малоросійської. — О. С.) надходить грошових зборів щорічно по 90, по 100, по 110 і по 120 тисяч рублів, а з хлібним збором та іншими — до 150 тисяч рублів"¹³; про події господарсько-політичного спрямування: "бачив документ, що у Малоросії, Слобожанщині, Курську, Севську зимуватиме 20 драгунських, 27 піхотних полків, голова артилерія"¹⁴; про події адміністративно-політичного змісту: "грамота надійшла до гетьмана, щоб ні в чому не мати справ до киян, і козаків звідти вивести на цей бік і поселитися"¹⁵, а іноді і про зовнішньополітичні справи: "міністри наші на конгресі у Немирові, нічого не зробивши, роз'їхалися і проїхали Глухів".

Звернемо увагу, що Я. Маркович дуже ретельно ставився до змісту інформації та джерела її отримання. У його записах зустрічаємо характерні уточнення: "бачив указ", "п. Михайло казав", "чутно", "отримав листа", "чутка є", "такий-то написав листа до такого-то", "звістка поширюється" тощо. Іноді інформацію, отриману з одного джерела, Маркович підтверджує посиленням на інше, більш авторитетне. Так, 10 листопада 1725 р. він занотував: "Іван Борозна казав, що нібито полковниця сумська взята до Москви". Через два дні Маркович пересвідчується: "Сенецький сотник підтвердив, що сумська полковниця до Москви взята"¹⁶. Зазначимо, що така зацікавленість політичною інформацією зумовлювалася як приватними мотивами (інформація про Меншикова потрапляє до щоденника тому, що той був недругом сім'ї Толстих та її родичів — Марковичів), так і суспільними інтересами. Взяти хоча б його зацікавленість використанням коштів Гетьманщини у Росії.

З проблемою політичних знань тісно пов'язана проблема політичного досвіду, який Я. Маркович набував, беручи участь у безпосередньому управлінні справами Лубенського полку, очолюючи Генеральну лічильну комісію, Канцелярію Малоросійського скарбу, працюючи у Генеральному військовому суді та інших установах, а також у ході приватного спілкування (власного та його родини) із російськими урядовцями.

Так, приступаючи до виконання обов'язків наказного полковника у березні 1723 р., Яків Маркович дізнався про розпорядження російського полковника Шереметьєва — командира розквартированого тоді на Лубенщині Інгерманладського драгунського полку змушувати населення багатьох сотених містечок та навколишніх сіл працювати на укріпленні валів, інших оборонних споруд.

Наказний полковник Маркович надіслав командиру драгунів відповідний ордер. Однак це не зупинило останнього. Навпаки, його офіцери заарештовували і дозволяли драгунам бити сотників, городових отаманів, в'їтів "за невивіт людей до роботи". На чергову ж "протестацію" Марковича Шереметьєв відповідав, "що він посилав по селах драгунів для вигону людей на роботу городову на вимогу старшини", а що ж до спроби Марковича розслідувати справу про жорстоке побиття одним із драгунів в'їта с. Луки російський полковник "запропонував", "що не варто розслідувати про драгуна, котрий їздив до Луки для вигону людей і побив в'їта, тому що цього драгун нібито не робив".

У Марковича залишався один шлях — апелювати до Глухова, до "правителів", і мотивувати своє звернення тим, що подібне самоуправство перешкоджає відправці козаків на будівництво Ладозького каналу.

Через три тижні Перша Малоросійська колегія, проігнорувавши інформацію про насильства драгунів, "запропонувала", щоб козаків, котрі не бажали "їти в Ладугу, публічно карати для постраху іншим" ¹⁷.

Тим часом наказний полковник отримав від полчан нові нарікання на чергові насильства. Цього разу Шереметьєв наказав драгунам, відряджуваним на форпости, брати "не по 6 золотників, але по пів на 8 (7 1/2) ... замість провіанту і фуражу; і коли у тому перечив чорнуський комісар, то за те капітан Кораблін за караулом його на морозі так довго тримав, поки він дав по пів на 8 золотників". За наказом Марковича комісар Лубенського полку надіслав російському полковнику копію указу із Глухова саме про 6 золотників, додавши, що Корабліним "багато зайвого перебрано". Шереметьєв на це не відреагував. Тоді Яків Маркович надіслав листа "до генерала Роппа до Полтави із скаргою на полковника Шереметьєва і підкомандних його". Очевидно, цим усе і закінчилося, принаймні у щоденнику більше немає згадок про дану справу ¹⁸.

Зверхнє ставлення російських урядовців, офіцерів і навіть солдатів до Я. Марковича та інших старшин набувало різних форм і знаходило відображення у щоденнику.

Адже Я. Маркович відчував на собі знуцання російських адміністраторів чи військових або був свідком їх зневаги до Української козацької держави та її репрезентантів. На нього, наказного полковника, кричав російський солдат, "з'явившись з інструкціями їхати мені до Глухова", що мало місце 16 травня 1724 р. ¹⁹. Під час Гілянського походу на нього, козацького старшину, та його підлеглих напали російські солдати під надуманим приводом влаштування козаками вогнища надто близько від порохових запасів ²⁰. Міністр Наумов у присутності гетьмана "виговорював", "кричав" на бунчукового товариша — адміністративну особу, підпорядковану безпосередньо гетьману ²¹.

Ігнорував особу гетьмана не лише міністр, а й російський член Генерального військового суду. Так, підполковник Львов, демонструючи своє незадоволення ходом судового розгляду (він хотів, щоб цитувалися лише окремі витяги з справи, підібрані тенденційно, Марковичі ж наполягали на повному зачитуванні документів), у присутності гетьмана Д. Апостола, "розсердившись, вихопив справу із рук канцеляриста і пішов додому", обізвавши Я. Марковича "бездельником, дураком и ту-неядцем"²².

Всупереч українським законам та універсалу Д. Апостола Львов вирішив справу по-своєму — "у суді генеральному... солдата на місце жолдака поставив, нібито, для своєї якоїсь безпеки, а універсал гетьманський (другий у тій же справі. — О. С.) у суді не прийняв"²³. Знову ж таки порушуючи закон, Львов міг кинути до в'язниці довірену особу позивача та, незважаючи на офіційні листи гетьмана, 10 тижнів, за пасивного потурання міністра Тургенева, утримувати її там. Петербурзькі власті також, ігноруючи гетьмана, направляли своїх емісарів для вирішення різних справ, що стосувалися України, безпосередньо до міністрів²⁴.

Батька Якова — Андрія Марковича, генерального підскарбія і навіть російського дворянина — у судовій справі з фельдмаршалом Мініхом ні українські власті, ні українське право захистити не могли. Незважаючи на те, що справа була вирішена на його користь, "фельдмаршал, перебуваючи у Глухові, кричав на суддів Генерального Суду за вирішення справи його з батьком: "Таких де судей повесить или, бив кнутом, сослать в Сибирь", а про права наші казав: "Шельма писал, а каналья судил"²⁵.

На будинок Я. Марковича, бунчукового товариша, члена Генеральної лічильної комісії, могли напасти солдати, але в разі самозахисту карали українців: "Два солдати гвардії Преображенського полку найшли серед дня на дім мій і зі шпагами галясували, а коли люди мої шпаги у них відібрали, то солдати занесли скаргу своєму капітану". Марковичу на вимогу тодішнього голови правління гетьманського уряду Олександра Рум'янцева довелося видати Вежевського та Івана Рябого російським військовим, які, потримавши тих 2 дні під вартою, відпустили, але покарали І. Рябого палицею "за побой гвардії солдата"²⁶.

Наведених прикладів цілком достатньо, щоб погодитися із твердженням Д. Міллера про те, що "торжествувало не право, а сила. Хіба дивно, що зрештою сила стала викликати до себе значно більшу повагу, ніж право. Ідеал права був замінений ідеалом сили. До нього, до цього нового ідеалу, і потягнулися всі, кому це дозволяли умови життя"²⁷.

Утвердженню ідеалу сили у свідомості Марковича сприяла й гнітюча обстановка фіскальства, арештів. Про їх причини українське суспільство не знало, що загострювало обстановку, адже в Україні тоді діяла юридична норма: "Шляхтича і військового звання людину без суду не арештовувати"²⁸. Тому Маркович у своїх записках обмежується, як правило, їх констатацією, лише іноді дописуючи "а за що — невідомо". Щоправда, Маркович по можливості вказував причини арешту. Так, архієпископа чернігівського Іларіона Рогалевського заарештовано "за певні слова, вимовлені обер-офіцеру"²⁹, або "тітку мою рідну, пані Павлову Імшенецьку, привезли сюди під вартою, за брехливим свідченням шпигуна, що вона — сестра Орлика"³⁰.

Атмосферу шпигуноманії в Україні культивували російські власті. Так, у справі чернігівського архієпископа І. Рогалевського голова правління гетьманського уряду князь Борятинський наказав заарештувати усіх, хто був присутній і не доніс, зокрема полковника чернігівського Борковського. Зазначимо, що це було зроблено, незважаючи на рапорт обер-офіцера — адресата "певних слів".

Оголошуючи лубенським старшинам указ про відставку Андрія Марковича з уряду лубенського полковника, міністр Наумов, призначений ще до виборів гетьмана, "додав до того, щоб кожен у образах своїх на батька чолом били, про що їм і указ дано"³¹. Яків Маркович мав на увазі указ Таємної верховної ради від 26 липня 1727 р., який зобов'язував "дати свідчення про вчинки його (А. Марковича. — О. С.) за час перебування його при тому полку, про тягарі того полку, що при ньому сталися". А через п'ять днів старшина Столповський, обідаючи у Марковичів, "казав батьку, що не вільно, мовляв, нам ходити до вас, бо фіскалюють у тому обозний і Савицький"³².

Така політика була спрямована на деморалізацію старшинства і, як свідчить поведінка Я. Марковича та його оточення, досягала мети.

Наступним структурним елементом політичної культури Якова Марковича були оціночні орієнтації. Щоправда, у своїх нотатках автор старанно уникає оцінок політичних подій та явищ, які відбувалися навколо та всередині Гетьманщини. Це й зрозуміло. Маркович усвідомлював, що не гарантований від арешту і про всяк випадок не давав оцінок, коментарів, які у скрутну хвилину могли бути використані проти нього. Такий стиль ведення щоденника зумовлювався як тодішніми політичними умовами, так і епістолярним прикладом його учителя Ф. Прокоповича. Так, у ході розслідування у Москві справи царевича Олексія преподобний Феофан пише Я. Марковичу 17 січня 1717 р.: "Что теперь делается в Москве, я не желал бы, чтобы ты писал мне об этом, поелику не приходится нам знать о том; разве, может быть, что сообщено будет к общему сведению и о чем приказано будет публиковать"³³.

Намагаючись гарантувати свою безпеку, Маркович вважав за доцільне навіть вилучити з щоденника деяку інформацію, незважаючи на її констатаційний характер. Так, він вирізав або викреслив усе, що стосувалося Івана Антоновича³⁴.

Отже, Маркович вважав несправедливим те, що його, вірнопідданого, підозрювали у лихих намірах стосовно російської корони. Адже він ототожнював кордони Гетьманщини з кордонами імперії: "...прибули до Василькова, прикордонного міста Російської держави"³⁵, ідентифікував державні інтереси Гетьманщини з інтересами Росії: "...генералісимус Перської держави Тахмас Кулі-хан тепер влаштувався шахом Надир, який з державою нашою у добрій згоді"³⁶. Не пропускає Маркович нагоди занотувати факти прояву дворцове-етикетної особистої уваги російського монарха до нього чи інших старшин: "Довідався, що посланці наші Семен Лизогуб із товаришами прийняті милостиво у Петербурзі і сподобились його Величності персонально кланятися"³⁷.

Зазначимо, що вірнопідданські орієнтації Я. Марковича ґрунтувалися і на презумпції поваги російської сторони до прав, вольностей і привілеїв козацтва і шляхетства. Залишки світосприйняття крізь призму козацького автономізму не могли залишити Марковича байдужим у випадках, коли офіційні російські особи брутально ставилися до нього, називали українські закони канальськими, шельмівськими. Про це свідчить опис подібних фактів у щоденнику.

Крім того, слід зважати і на високу освіченість Я. Марковича, сповідування ним морально-релігійних принципів, розмірковування над сенсом життя, які сприяли зміцненню почуття особистої гідності козацької старшини.

1724 р. емісар Петра I Олександр Рум'янцеv, розслідуючи у Гетьманщині справу П. Полуботка, "використав Якова Марковича як за цим дорученням, котре виконав він із похвалою, так і у інших справах, поклавши на нього, між іншим, проведення розслідувань за багатьма скаргами, йому поданими". Про це розповідає у вступному слові до першої

публікації "Щоденних записок" Олександр Маркович — онук Якова. Разом з тим даний факт обходить мовчанкою автор щоденника, незважаючи на те, що, як підданий, завжди прагнув отримати важливе доручення та успішно його виконати, щоб здобути таким чином прихильність та винагороду російського начальства.

Місце гетьмана у політичній системі суспільства він вважає провідним, не рівним місцю і ролі старшин. Лише такий стан справ, на його думку, може забезпечити політичну стабільність суспільства. Саме відсутністю належної поваги до хана пояснює бунчуховий товариш міжусобиці у Бухарі: "Оскільки кожний у них з ханом, володарем їхнім, за брата поводитьсь, то через таке безстрашся завжди міжусобне різноголося" ³⁸.

Однак гетьмана Д. Апостола Я. Маркович оцінював як неспроможного захистити інтереси старшини перед російськими офіційними особами. Так, коли російські власті, після відставки Андрія Марковича з уряду лубенського полковника, дозволили кожному скаржитися на завдані ним образи, батько і син почали поширювати чутки про те, нібито міністр Наумов обнадіяв їх у тому, "що хоча б хто на нас і бив чолом, однак те знищиться", "що міністр, нібито, сварив обозного за те, що він опублікував про відставку батька у полку і спонукав людей до скарг". Навіть якщо, за твердженням Я. Марковича, це були лише наклепи, показовим є зміст чуток, а він відображає соціально-політичний досвід, очікування.

Отже, чутки свідчили, що Марковичі та старшини вважали провідною особою у політичній системі Гетьманщини не гетьмана, а російського міністра ³⁹. Саме до нього, а не до гетьмана звертався батько із проханням поклопотатися, "щоб йому (Андрію Марковичу) не бути підскарбієм генеральним, оскільки відомо стало, що господа міністри призначають його на цю посаду" ⁴⁰.

Не покладаються Марковичі, батько і син, і на захист у суді своїх інтересів перед російськими позивачами, яскравим свідченням чого є описання конфлікту з Мініхом. Дізнавшись, що фельдмаршал подав на Андрія Марковича до суду, генеральний підскарбій не чекає винесення вироку, оснований на законах, а негайно виїжджає "до Переяслава, до Києва ублагати фельдмаршала" ⁴¹. Цікаво, що зробити те ж саме порадив через день і голова правління гетьманського уряду О. Рум'янцев: "ехать к фельдмаршалу и просить его о милости" ⁴².

Складовою частиною політичної культури Я. Марковича є й способи його політичної поведінки. Яків Маркович мав зразки для наслідування, насамперед, приклад батька, який завдяки вірній службі, особливо "за часів зради Мазепи", та старанному виконанню доручень Петра I у Стамбулі досяг високого соціального становища.

Імперський тиск призвів до того, що старшини, прагнули зайняти більш високе місце у соціальній, державно-адміністративній ієрархії, розраховуючи не на самовдосконалення, не на участь у суспільно-корисній діяльності, а переважно на неформальні зв'язки. Крім батькового прикладу, на цей же шлях Я. Марковича налаштовував у 1717 р. і духовний наставник Феофан Прокопович: "Когда возвратится из долговременного путешествия пресветлейший (О. Меншиков. — О. С.), полагаю, что от ясновельможного гетмана последует приветствие. Но едва ли не сообразнее было бы, если бы ты прибыл поздравителем, о чем и советую тебе постараться" ⁴³.

Щоб встановити вигідні знайомства, зміцнити міжособистісні стосунки, Маркович використовував подарунки. Це могла бути худоба, як під час Гілянського походу: "Відслав три віці і корову Єропкину, три віці — полуполковнику і дві — Опочиніну" ⁴⁴, або гроші: перебуваючи у Москві 1728 р., "був у отця Василя, куди приїжджав карлик цариці, з

яким братство завзяли, і на знак любові подарував йому 5 червоних"⁴⁵. Дарував також табакерку (князю Шаховському), вороного коня (генералу Леонтєву), двір у Глухові (Григорію Теплову). Батько, Яків, його зять практикували т. зв. "обсилку": "Тютчеву обсилку зробив: кабана і дробини (тобто домашню птицю. — О. С.)"⁴⁶.

Якщо виникала необхідність, Я. Маркович не гребував і підкупом. Так, на початку 1727 р., перебуваючи в Астрахані у зв'язку із хворобою, він дізнався про можливість одержати дозвіл на виїзд додому. 15 січня Маркович звернувся до штаб-лікаря, який "атестував" його "по дефекту... хворим". 17 січня в записках з'явився запис: "підполковника Змеева обіслав пудерком горілки і флінтою", а 24 січня — "рано відбувся огляд хворої компанії самим губернатором (астраханським. — О. С.)". Усіх відпустили, крім Марковича, з тієї нібито причини, що на його відпуск як найвідомішого у компанії потрібен дозвіл князя Долгорукова — командуючого Гілянською кампанією. Маркович витлумачив дану аргументацію по-своєму: "Цей крючок не з такої зв'язаний причини" і почав діяти: "після обіду їздив до штаб-лікаря, де і Змеев був; звідти вони з дамами — полковницею Пелевою, штаб-лікаршею і лікаршею приїхали до мене і, потішивши мене доволі, від'їхали". Наступного ранку він знову поїхав до Змеева і штаб-лікаря, "від яких довідався, що губернатор, переконаний ними, резолювався (наважився. — О. С.) відпустити мене додому". Нарешті, 29-го вдячний Маркович побував "у Змеева і штаб-лікаря із 40 рублями".

Для зміцнення особистих контактів старшини, у тому числі Марковичі, влаштовували бали, бенкети з приводу днів ангелів, хрестин, новосіль, весіль. Не відмовлялися вони і від подібних запрошень з боку російських офіційних осіб, особливо, коли ті організовували вшанування коронованих осіб та членів їх родини.

Хрестини використовувалися для встановлення кумівських стосунків. Так, Я. Маркович породичався із князем М. Шаховським, його сестрою Наталією, княгинією Гликерією Борятинською, дітьми графа Олександра Рум'янцева. Прибуття до столиць дія Марковича розпочиналося з візитів до російських вельмож — його покровителів чи покровителів його батька. Їх коло було досить широким. Так, 31 січня — 3 лютого 1742 р. Якову довелося відвідати Чернишова, князя Трубецького, генерала Кейта, князя Куракіна, князя Долгорукого, Неплюєва, Рум'янцеву, Новосильцева, Бахметєва, фельдмаршала Лассі, адмірала Головіна, ландграфа гессен-гомбурзького, генеральшу Бутурліну, Нарішкіна, князів Голіциних. Саме до них зверталися Марковичі, коли виникала потреба одержати певну рекомендацію чи заступництво.

Засобом здобуття прихильності був і "політичний політес". Я. Маркович не пропуская нагоди особисто поздоровити російських можновладців з Новим роком чи з Великоднем, а то й ... 27 червня 1729 р. "був у князя і гетьмана із поздоровленням вікторією Полтавською"⁴⁷.

Разом з бунчуковим товариством він зустрічав і проводжав усіх російських урядовців, що приїжджали до Глухова. Засвідчуючи особисту відданість, Маркович заїжджав до них, щоб відкланятися, наприклад, перед від'їздом на весілля, попрощатися перед постом.

Яків Маркович ніколи не виявляв політичної ініціативи. Він завжди тримався осторонь рішучих політичних кроків, які свідчили про особисту позицію. Так, Маркович відмовився підписати прохання про обрання Д. Апостола гетьманом⁴⁸. Не підписав він і "прохання про гетьмана" до Єлизавети у 1744 р., "відмовляючись, що старшина генеральна не вся підписалася"⁴⁹. Відсутній його підпис і на відомому "Проханні малоросійського шляхетства" 1763 р. про розширення політичної автономії Гетьманщини, хоча він був у Генеральній військовій канцелярії саме з приводу підготовки даного документа⁵⁰.

Разом з тим, політична культура Марковича позбавлена орієнтацій на активні прояви солідарності з членами старшинської спільноти перед російськими інституціями. Щонайбільше, він міг лише попроситися із заарештованими перед їх конвоюванням. Так, у ході Гілянського походу Яків Маркович записує в щоденнику: "Семен Лизогуб і Андрій Горленко за караул взяті за доносом ченця монастиря Мигулинського". Через день Маркович, Кочубей, Миклашевські їздили до Семена Лизогуба, "з яким прощалися і до якого багато товариства приїжджало, тому що він і Горленко завтра мають бути відіслані до Охтирки до кн. Голіцина"⁵¹.

Рядові козаки і старшина у часи становлення Української козацької держави сприймали себе у першу чергу оборонцями, воїнами. Тому складовою політичної культури козацької старшини є лицарські орієнтації на сумлінне виконання військового обов'язку, на здобуття військової слави, на пошану подвигів бойових побратимів.

У бунчукового товариша Якова Марковича ці орієнтації були пригнічені домінуванням у військово-політичній сфері російських урядовців, а також господарськими, сімейними турботами. У Гілянський похід Яків вирушає лише за монаршим указом і споряджає торговий обоз⁵². У похід проти кримських татар 1737 р. він йде не з власної волі, щоб захистити Вітчизну, а спонукуваний загрозою російських властей покарати "смертною казною" тих, хто уникає участі у ньому⁵³.

Маркович — не боягуз. У ході Гілянського походу він попросив дозволу "у генералів йти у гори у партії з Єропкіним". Однак до щоденника не потрапляють описи його участі у бойових діях. Маркович веде облік руйнувань, заподіяних російським експедиційним корпусом під час боїв проти тодішнього лідера черкесів Шафкала, — було "розорено 20 сіл (6110 дворів), замських дворів (кутанів) — 1000, млинів — 400"⁵⁴. Він навмисне їде до Тарок — містечка черкесів, щоб подивитися і детально описати, як там будують житла, зазначивши, що "забудова хат їхніх не погана і подібна іноземній"⁵⁵. Лише він одного разу він занотовує до щоденника розповідь про героїський вчинок: "У княжій квартирі читано листа Левицького, осавула полкового Ніжинського, до Хрущова, з-під Летичева у Подолії. Сутичка була козаків з Ляхами, і Галаган з козаками верх взяли. Ляхів убили чоловік 500 і гнали їх 4 милі, а з нашого боку козаків убито 46 чоловік, у тому числі сина Часнокового Петра, який сам один убив 29 чоловік, а тридцятий, убитий же ним, але його, Петра, застрелив"⁵⁶.

Ще складнішим є розкриття політичних емоцій Якова Марковича. Проблема полягає у тому, що він надзвичайно стриманий у прояві емоцій, особливо стосовно політичних суб'єктів. Лише одного разу ми зустріли експресивне "ввалились", але це стосувалося Михайла Скоропадського, який зненацька з кількома російськими військовими з'явився у винному погребі Марковича, і той мусив їх почастувати.

Та все ж спробуємо здійснити деякі спостереження. Згадуваний вище конфлікт між підданськими орієнтаціями та політичним курсом російських властей на силове підпорядкування українських старшин призводив до спонтанних емоційних вибухів Якова Марковича та інших старшин із його оточення у спілкуванні із росіянами. Так, у сутичці зі Львовом у Генеральному суді (грудень 1731 р.) ображений публічно грубими звертаннями на кшталт "что тебе дело?", "лжешь ты", "бездельник, дурак, туняедец" Маркович не стримався і "...проти чого, очищаючи себе, я йому ті самі його слова відмовляв". Зазначимо, що це не власна інтерпретація ситуації Марковичем, а констатація генеральними суддями ходу сутички, що відбувалася на судовому засіданні у присутності гетьмана⁵⁷.

Очевидно, часто демонстрована зневага росіян до старшин та українських інституцій породжувала у Марковича страх при оцінці перс-

пектив продовження взаємодії російської та української політичних систем. Як зазначалося вище, в інформації про інші країни Я. Маркович насамперед акцентував увагу на організації владних взаємин. І тільки у рядках, присвячених Китаю, підсвідомо висвітлює прояви міжетнічної взаємодії. 5 лютого 1729 р. він занотував до щоденника почуте від двох російських купців: "Розповідали про стан Китайської держави, що буде тому 200 років, як маньчжури заволоділи царством Китайським... і тепер тих китайців в ущемленні та у великій зневазі утримують, так що ім зброю мати і на конях їздити, крім на віслюках, не вільно"⁵⁸.

Очевидно, ця інформація настільки вразила Марковича, що наступного дня він, отримавши нагоду поспілкуватися із Глазуновим — секретарем у китайській комісії Колегії закордонних справ Російської імперії, запитав його "про стан Китаю"; знову почувши, "що прямі китайці у великому перебувають ущемленні у маньчжурів", незважаючи на чисельну перевагу, "мають дивовижну нерішучість і страх... і найважчі данини без всілякого перенення маньчжурам видають"⁵⁹.

Логічним завершенням його політико-культурної еволюції став, на наш погляд, вчинок під час виборчої кампанії 1767 р. У її ході малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев наказав заарештувати канцеляриста Пилипа Щигловського, який заявив, що ні маніфест Катерини II, ні порядок виборів Гетьманщини "не стосуються"⁶⁰. 10 червня 1767 р. Щигловського разом із сотником Огієвським "взяли до Колегії (Другої Малоросійської. — О. С.) за арешт", — записує Я. Маркович. І несподівано П. Щигловський з'являється у тулиголовському маєтку Марковича, але, як записує 18 червня 1767 р. вірнопідданий генеральний підскарбій, "представив я його при старості у Колегію із донесенням моїм"⁶¹.

Враховуючи вірнопідданські орієнтації Якова Марковича, можна стверджувати, що зміст політико-культурного конфлікту в його свідомості полягав у тому, що він прагнув зберегти за собою право вільно служити російській короні у той час, як російська сторона схилилася до примусового підпорядкування українських старшин. Це і було причиною спалахів незадоволення української старшини.

Підданська політична культура позбавляла її носіїв протиимперського імунітету, гарантувала російській короні успішну ліквідацію державно-політичної автономії Гетьманщини за умови усунення вказаного конфлікту.

¹⁻² Маркович Я. Дневные записки генеральнаго подскарбия Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 379.

³ Там же. — Ч. 1. — С. 298.

⁴ Там же. — С. 327.

⁵ Там же. — Ч. 2. — С. 203.

⁶⁻⁷ Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893. — С. 4.

⁸ Цимбалістий І. Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 97.

⁹ Маркович Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 83.

¹⁰ Там же. — С. 103.

¹¹ Там же. — Ч. 2. — С. 393.

¹² Там же. — Ч. 1. — С. 424.

¹³ Там же. — С. 231.

¹⁴ Там же. — Ч. 2. — С. 12.

¹⁵ Там же. — С. 373.

¹⁶ Там же. — Ч. 1. — С. 115.

¹⁷ Там же. — С. 10—17.

¹⁸ Там же. — С. 17—19.

¹⁹ Там же. — С. 41.

²⁰ Там же. — С. 191.

²¹ Там же. — С. 250.

²² Там же. — С. 378—379, 390.

²³ Там же. — С. 380.

²⁴ Там же. — С. 360, 369.

²⁵ Там же. — Ч. 2. — С. 52—55.

- 26 Там же. — С. 41—42.
 27 М и л л е р Д. Хазяева и постояльцы. — Харьков, 1909. — С. 8.
 28 Права, по которым судится малоросийский народ. — К., 1870. — С. 47.
 29 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 35.
 30 Там же. — С. 7.
 31 Там же. — Ч. 1. — С. 241—242.
 32 Там же. — С. 243.
 33 Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // Киевская старина. — 1882. — Т. 2. — С. 506.
 34 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 123.
 35 Там же. — С. 92.
 36 Там же. — С. 13.
 37 Там же. — Ч. 1. — С. 249.
 38 Там же. — С. 103.
 39 Там же. — С. 250.
 40 Там же. — С. 305.
 41 Там же. — Ч. 2. — С. 52.
 42 Там же. — С. 53.
 43 Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем. — С. 505.
 44 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 96.
 45 Там же. — С. 266.
 46 Там же. — Ч. 2. — С. 154, 201, 226.
 47 Там же. — Ч. 1. — С. 325.
 48 Там же. — С. 24.
 49 Там же. — Ч. 2. — С. 209.
 50 Там же. — С. 387.
 51 Там же. — Ч. 1. — С. 91.
 52 Там же. — С. 70.
 53 Там же. — Ч. 2. — С. 18.
 54 Там же. — Ч. 1. — С. 141.
 55 Там же. — С. 118.
 56 Там же. — С. 424.
 57 Там же. — С. 388—390.
 58 Там же. — С. 308.
 59 Там же. — С. 309—310.
 60 Відділ рукописів ЦНБ НАН України, ф. 2, опр. 2674, арк. 3 зв. — 4.
 61 М а р к о в и ч Я. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 410.

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського *

Док. № 2

**Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського
про його контакти з чужоземними представництвами
та листування із закордоном з часу приїзду
до УСРР і до арешту**

2 квітня 1933 р.

Приступаючи до списання моїх зізнань, я ще раз підтверджую те, що вже заявив в усних зізнаннях і в автобіографії, що до СРСР приїхав я **без камня за пазухою**, як чесний радянський громадянин. Про мою політроботу за кордоном я розповів у моїй автобіографії; там сказав також про мої політичні зв'язки з УВО. В цій справі заявляю ще раз, що я: 1) не входив в організацію УВО, 2) мав з нею політичні зв'язки **тільки з метою протипольської роботи**, 3) в її протирадянській роботі не тільки не брав участі, але й не знав про неї.

Свою брошуру "Уваги про українську державність" я зірвав **ідеологічно і фактично з усім, що в моїй діяльності було протирадянське**, і в цьому переконанню я виїхав в СРСР.